

COMORI DIN BIBLIOTECA NOASTRĂ

RĂZVAN POPA
Teologie Pastorală anul IV

Jaroslav Pelikan, *Creștinismul și cultura clasică*, Editura Doxologia, Iași, 2018



Sfântul Apostol Pavel spune în epistolele sale că Hristos S-a arătat în lume și ne-a făcut cunoscută *taina voii Sale* (cf. Ef 1,10) atunci când lumea era pregătită, adică *la plinirea vremii* (cf. Gal 4,4 și Ef 1,10). Poate unul din cele mai interesante aspecte ale acestei *pliniri a vremii*, îl găsim în primele pagini ale acestei cărți, *Creștinismul și cultura clasică*, scrisă de Jaroslav Pelikan - o *convergență lingvistică*. Iată ce scrie autorul: „Una dintre cele mai **remarcabile convergențe lingvistice** din întreaga istorie a conștiinței și a spiritului umane rămâne aceea că Noul Testament s-a întâmplat să fie scris în greacă - nu în ebraica lui

Moise și a profeților, nici în aramaica lui Iisus și a ucenicilor Săi, nici chiar în latina Imperiului Roman, ci în greaca lui Socrate și a lui Platon [...] Ca o consecință a acestei **convergențe**, fiecare încercare de a traduce Noul Testament în oricare din cele aproape două mii de limbi [...] a trebuit, atunci când s-a confruntat cu un termen sau altul, să țină seama în primul rând de parcursul său anterior în cadrul istoriei limbii grecești”¹. În această carte a sa, Jaroslav Pelikan, face o analiză a modului în care cultura greacă a influențat creștinismul, nu în conținutul învățaturii de credință, ci în felul în care această învățătură a fost formulată și apărută; iar ca perioadă de timp a ales finalul secolului IV, care a fost terenul primelor lupte de apărare, dar și de fundamentare a învățăturilor creștine, când au avut loc primele două Sinoade Ecumenice, perioadă care i-a avut ca reprezentanți de seamă pe cei *patru Capadocieni*: Sf. Vasile cel Mare, Sf. Grigorie de Nazianz, Sf. Grigore de Nyssa și Sf. Macrina (sora Sf. Vasile cel Mare și Sf. Grigorie de Nyssa).

Pentru acest număr al revistei noastre, vă propunem o scurtă analiză a acestei cărți, urmată de o scurtă trecere în revistă a receptării sale atât în mediul românesc (ortodox), cât și în cel internațional (multiconfesional), evidențiind la finalul articolului, câteva aspecte care ne-au plăcut în mod deosebit.

¹ Pelikan, Jaroslav. 2018. *Creștinismul și cultura clasică*. Editor Gheorghe Ovidiu Sferlea. Traducere de Sergiu-Adrian Adam. Iași: Ed. Doxologia, p. 21.

I. Creștinismul și cultura clasică - un comentariu

Profesorul Jaroslav Pelikan (la catedra de istorie a Universității Yale, S.U.A.) este o personalitate marcantă care a acoperit în studiile și cercetările sale, aproape întreg spectrul istoriei creștine. Cartea de față, *Creștinismul și cultura clasică*, de fapt, o adevărată monografie, a văzut lumina tiparului în 1993. Așa cum autorul însuși mărturisește, ea s-a concretizat după ce, la invitația Universității din Aberdeen, Scoția, a susținut o serie de prelegeri între anii 1992-1993, în cadrul *Gifford Lectures*², pe tema ”*întâlnirii dintre creștinism și elenism, deoarece aceasta a fost matricea istorică pentru însăși ideea de «teologie naturală»*”³. Prof. Pelikan este cunoscut pentru o altă lucrare importantă despre istoria doctrinei creștine⁴, iar lucrul la această lucrare a generat și nevoia de a trata mai în detaliu și relația creștinismului cu elenismul, temă pe care a tratat-o concentrându-se pe secolul IV, pe scrierile celor patru Capadocieni, secol ”*pe care Gilbert Highet l-a numit «perioada vitală pentru sinteza dintre filosofia greco-romană și gândirea creștină», când atât întâlnirea, cât și sinteza au fost întruchipate în gândirea celor cunoscuți trei Capadocieni, Grigorie de Nazianz, Vasile al Cezareii, Grigorie al Nyssei, și a «celui de-al patrulea Capadocian», Macrina, sora ultimilor doi*”⁵.

După o foarte scurtă prefață, lucrarea este structurată în două părți mari, a câte 10 capitole fiecare. Și, deși la început anunța că va introduce ”*probleme de genealogie intelectuală*”⁶, autorul nu a încheiat lucrarea cu un epilog sau capitol sau secțiune dedicată unor concluzii.

Prima parte, intitulată ”*Teologia naturală ca apologetică*”, tratează modul în care cei patru Capadocieni se folosesc de argumente specifice teologiei naturale, pentru apărarea credinței creștine față de atacurile din afară, adică a ereticilor (ca Eunomie) sau păgânilor (ca Libaniu, sau împăratul Iulian Apostatul). Este vorba de secolul IV, secolul primelor Sinoade Ecumenice (Niceea și Constantinopol) când Biserica și-a formulat și sistematizat învățăturile mântuitoare ca răspuns la aceste atacuri – vorbim despre arianism. Sf. Vasile cel Mare și Grigorie de Nazianz au avut o foarte bogată educație, așa cum se făcea în acea vreme, inclusiv în filozofia și cultura greacă și științele

² *Gifford Lectures* sunt o serie de prelegeri anuale prestigioase, susținute la patru universități din Scoția, inițiate în 1888 de către Adam Gifford cu scopul de a promova studiul teologiei naturale, în cel mai larg sens al termenului - The Universities of Edinburgh, Scotland. 2020. *The Gifford Lectures*. 7 April. Accesat Ianuarie 15, 2024. <https://www.ed.ac.uk/events/lecture-series/gifford-lectures>.

³ Pelikan, Jaroslav. *op. cit.*, p. 9.

⁴ Titlul lucrării este *Tradiția creștină. O istorie a dezvoltării doctrinei*, o lucrare în cinci volume, apărută între anii 1973-1990, și tradusă în limba română la Ed. Polirom între anii 2004-2008.

⁵ Pelikan, Jaroslav. *op. cit.*, p. 9.

⁶ *Ibidem*, p. 10.

vremii. La fel și Sf. Grigorie de Nyssa. Ce scoate în evidență J. Pelikan este că cei trei, împreună cu Sf. Macrina, au apreciat și folosit din elenism, filosofia, logica, dialectica, retorica și conceptele acestora (pe care le-am adaptat nevoilor creștinismului), dar au respins și criticat vehement teatrul, literatura și mitologia elenă: ”fiecare [...] a fost ferm așezat în tradiția culturii clasice grecești și, totodată, fiecare a criticat apăsător această tradiție”⁷. Dar nici pe cele pe care ei le acceptau ca bune, nu luau totul ci erau mereu preocupați de a păstra învățătura Bisericii: ”păstrându-și linia critică la adresa gândirii grecești, Capadocienii i-au învinuit în mod repetat de erezie pe cei a căror preocupare era «nu să învețe sufletele celor simpli lecții scoase din Sfânta Scriptură, ci să strice armonia adevărului [creștin] cu filosofia păgână»”⁸. Și pe tot parcursul acestei prime părți, autorul arată ce anume și în ce mod, cei patru știau să ia dintre toate elementele culturii clasice grecești cele bune și de folos pentru învățătura de credință a Bisericii. Noțiunea generală de *teologie naturală* se referă la cunoașterea despre existența și atributele lui Dumnezeu așa cum se pot ele dobândi prin capacitatea naturală a omului de a raționa și de a percepe lumea prin simțuri⁹ și fără a se baza pe vreo formă de revelație¹⁰. De remarcat faptul că, deși folosește frecvent termenul de *teologie naturală*, autorul nu dă o definiție a termenului, ci lasă cititorul (sau auditorul, în cazul prelegerilor care au premers cărții) să deducă sensul termenului din operele Capadocienilor din care aduce foarte multe citate. Astfel, vedem că aici, prin această noțiune, cunoașterea despre Dumnezeu are la bază rațiunea și contemplarea așa cum reies din modul de gândire a filozofilor greci¹¹.

Cea de-a doua parte, ”*Teologia naturală ca presuposiție*”, schimbă perspectiva arătând modul în care teologia naturală, așa cum reiese din cultura elenistă, adică utilizarea rațiunii, a fost folosită de cei patru Capadocieni în a sistematiza învățăturile de credință și a-și expune propria lor poziție dogmatică. Secolul IV, secolul primelor două Sinoade Ecumenice, a fost marcat, în lumea creștină de două lupte, una împotriva păgânismului (identificat, să spunem, prin *cultura clasică*) și cealaltă împotriva ereziilor (Arie, Eunomie etc.)¹². În acest

⁷ Ibidem, p. 29.

⁸ Ibidem, p. 40.

⁹ Encyclopedia.com. fără an. *Natural Theology*. Accesat Ianuarie 15, 2024. <https://www.encyclopedia.com/philosophy-and-religion/other-religious-beliefs-and-general-terms/religion-general/natural-theology>.

¹⁰ Encyclopedia Britannica. fără an. *Christian philosophy as natural theology*. Accesat Ianuarie 15, 2024. <https://www.britannica.com/topic/Christianity/Christian-philosophy-as-natural-theology#ref301365>.

¹¹ Constantelos, Demetrios. 1996. "Review of Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism, by J. Pelikan." *The Classical World* (The Johns Hopkins University Press) 89 (6): 515-516. <https://www.jstor.org/stable/4351887>, p. 516.

¹² Pelikan, Jaroslav. *op. cit.*, p. 240.

context, Capadocienii, devin ”creatorii Ortodoxiei grecești”¹³, scrierile lor constituind triumful teologiei secolului IV, o dublă victorie, celei a ”învățăturii curate” contra păgânismului și a ”dogmelor adevărului” contra ereziilor, iar aceste două victorii erau strâns legate, întrucât ei când respingeau orice fel de învățătură necreștină, ”fie în formularea ei filozofică, fie în cea eretică, le abordau adesea pe amândouă”¹⁴.

Dintre principile teologiei capadocienilor, J. Pelikan accentuează cel mai mult idea cunoașterii **apofatice** a lui Dumnezeu, căruia îi dedică două capitole întregi (câte unul din fiecare parte). Astfel, el spune că ”*una dintre cele mai importante măsuri, atât a continuității, cât și a schimbării care a avut loc în trecerea de la cultura clasică la dominația teologiei creștine, poate fi găsită în istoria limbii grecești însăși, în special în istoria vocabularului propriu teologiei raționale și naturale*”¹⁵ și, referindu-se la o comparație empirică a lexicoanelor grecești, evidențiază preponderența folosirii prefixului negativ în greaca patristică, mai mult decât în greaca clasică, la fel cum și această preponderență există mai mult în gândirea creștină greacă decât în cea latină¹⁶, întrucât în gândirea Capadocienilor, atunci când acești termeni sunt ”*asociați firii divine [...] arată în ce condiții este îngăduit să-L cunoaștem pe Dumnezeu ca existând*”¹⁷. La fel, Pelikan arată că ”*deoarece obiectul teologiei era, în cuvintele lui Vasile, «de negrăit cu glasul omenesc», teologa apofatică era o teorie a limbajului*”¹⁸. Regăsim pe întreg parcursul studiului foarte frecvente referire la *apofaza* din limbajul teologic capadocian, prof. Pelikan aratând astfel că *apofaza* este laitmotiv-ul limbajului; mai mult el numește totalitatea termenilor apofatici din gândirea capadocienilor *lexiconul transcendentei*¹⁹. ”*Capadocienii au folosit în dogmatica lor apofaza chiar mai mult decât în apologetică*”²⁰.

Remarcăm și o listă foarte bogată de **surse filosofice și patristice** utilizate de autor, ceea ce arată volumul de informații ce au fost folosite, acoperind numeroase scrieri ale Capadocienilor. Menționăm și distribuția lucrărilor patristice, respectiv filozofice – astfel, dintr-un total de 81 de surse citate, aproximativ 43% sunt operele Capadocienilor (Sf. Vasile cel Mare, Sf. Grigorie de Nazianz, Sf. Grigorie de Nyssa), 29% sunt din filozofia antică greacă (în majoritate lucrări ale lui Platon și Aristotel), iar restul ale scriitorilor bisericești și alte surse.

¹³ Reinhold Seeberg *apud* Pelikan, Jaroslav. *op. cit.*, p. 236.

¹⁴ Pelikan, Jaroslav. *op. cit.*, p. 240.

¹⁵ *Ibidem*, p. 69.

¹⁶ *Ibidem*, p. 69.

¹⁷ *Ibidem*, p. 70.

¹⁸ *Ibidem*, p. 71.

¹⁹ *Ibidem*, p. 294.

²⁰ *Ibidem*, p. 274.

Micul dicționar de termeni *tehnici* grecești este de asemeni binevenit, întrucât J. Pelikan a decis să păstreze acești termeni în prezentarea diverselor idei²¹.

Referitor la ediția tradusă în limba română, remarcăm și **prima copertă** care are o reproducere a *Filosofilor antici*, frescă exterioară, Mănăstirea Sucevița (sec. XVI); deci mediul creștin a recunoscut și apreciat contribuția culturii clasice, a elenismului în special, la formularea și apărarea învățăturilor de credință²².

Studiul are o structură aproape simetrică, este împărțit în două părți egale, a câte 10 capitole fiecare, așa cum s-a menționat mai sus. Cele 20 de capitole, de dimensiuni foarte apropiate, sunt puse în oglindă și, deși lucrarea poate fi citită liniar, este recomandat ca să fie parcursă citind alternativ câte un capitol din fiecare parte. Însuși autorul face referiri încrucișate între capitole.

Tabelul de mai jos arată astfel această oglindire a capitolelor; de asemeni, am indicat și idea dogmatică principală (folosind noțiuni din teologia dogmatică):

Teologia naturală ca apologetică		Teologia naturală ca presuposiție
Cultura clasică și teologia creștină	<i>Revelația</i>	Teologia creștină și cultura clasică
Teologia naturală ca apologetică	<i>Revelația</i>	Teologia naturală ca presuposiție
Limbajul negației	<i>Gnoseologia</i>	Lexiconul transcendenței
Dumnezeu și căile cunoașterii	<i>Gnoseologia</i>	Credința ca împlinire a rațiunii
Multiplul și unul	<i>Triadologia</i>	Unul și Trei
Universul ca un cosmos	<i>Cosmogonia și Triadologia</i>	Cosmosul ca creație contingentă
Spațiu, timp și divinitate	<i>Soteriologia</i>	Iconomia mântuirii
Chipul lui Dumnezeu	<i>Soteriologia</i>	Metamorfoza naturii umane
Izvorul a tot binele	<i>Antropologia și Soteriologia</i>	Slujirea adusă de faptele raționale
De la <i>tyche</i> la <i>telos</i>	<i>Eshatologia</i>	Viața veacului ce va să vină

²¹ *Ibidem*, p. 11-12.

²² Reprezentarea este parte dintr-o frescă mai mare numită "Arborele lui Iesei și friza filozofilor" și, după cum remarcă Ion Miclea într-o monografie despre Ținutul Bucovinei (Miclea, Ion. 1976. *Dulce Bucovină*. București: Ed. Sport-Turism, notă la imaginea 292) arborele lui Iesei reprezintă ascendența lui Hristos în tradiția mozaică, tot așa filozofii semnifică ascendența Sa în lume și gândirea antichității clasice.

II. Receptare critică

❖ Față de monografiile tematice anterioare, se remarcă două aspecte importante ale tratatului prof. Pelikan: pe de o parte, faptul că, datorită convergenței gândirii Capadocienilor, el prezintă ideile agregate într-un mod sistematic, și nu individual, iar pe de cealaltă parte o împărțire în două părți prin care pune în paralel modul în care Capadocienii resping vederi opuse prin afirmarea bazei raționale a religiei lor, și apoi folosirea rațiunii în expunerea poziției lor dogmatice. Lucrarea este o întrețesere de citate bine alese din scrierile Capadocienilor și expunerea proprie a prof. Pelikan. Deși la începutul lucrării, autorul anunță o temă extrem de importantă, și anume cât de bine teologia naturală s-a descurcat în această metamorfoză către creștinism, totuși cartea nu se încheie cu o concluzie²³.

❖ Chiar dacă titlul anunță o temă foarte largă, autorul s-a limitat doar la secolul IV, iar subtitlul cărții ("Metamorfoza teologiei naturale la întâlnirea creștinismului cu elenismul") indică de fapt obiectul principal al lucrării. Expunerea prof. Pelikan este structurată în jurul temelor principale ale crezului niceo-constantinopolitan (triadologia, cosmologia, sufletul uman, învierea și nemurirea). Prima parte a studiului evidențiază utilizarea argumentelor teologiei naturale ca metodă apologetică, iar cea de-a doua arată cum aceleași argumente sunt folosite pentru o expunere sistematică a teologiei creștine. Această dublă tratare a acestor teme duc la repetarea unor argumentări și contribuie la dimensiunea cărții. Atenția principală a prof. Pelikan este către aceste teme ale crezului niceo-constantinopolitan, ceea ce duce la tratare insuficientă a conceptului de teologie naturală, iar studiului îi lipsește o concluzie finală. Cu toate acestea, viziunea lui asupra Capadocienilor este foarte valoroasă și constituie un foarte bun instrument pentru explorarea acestui vast subiect al culturii și creștinismului²⁴.

❖ Studiul prof. Pelikan este o întrețesere a teologiei naturale clasice și cea teologiei naturale și doctrinelor ortodoxe a Capadocienilor, structurată în două secțiuni paralele: utilizarea teologiei naturale ca apologetică împotriva păgânilor (Libaniu) și ereticilor (Eunomie), și folosirea teologiei naturale ca presuposiție pentru o expunere sistematică a adevărilor creștine, iar subtitlul de "metamorfoză" se referă la transformarea teologiei naturale capadociene

²³ Extras și tradus din Balás, David L. 1995. "Review of Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism, by J. Pelikan." *The Journal of Religion* (The University of Chicago Press) 75 (3): 414-416. <http://www.jstor.org/stable/1205390>.

²⁴ Extras și tradus din Helleman, Wendy Elgersma. 1994. "Review of Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism, by J. Pelikan." *Phoenix* (Classical Association of Canada) 48 (2): 179-180. <https://www.jstor.org/stable/1088319>.

dintr-un mod de utilizare în celălalt. Unul din elementele de bază a gândirii Capadocienilor este apofaza, numit de prof. Pelikan, *limbajul transcendenței*²⁵.

❖ Întâlnirea dintre creștinism și cultura clasică a fost mereu un subiect controversat, abordat de numeroase studii, din vechime până în prezent. Volumul de față este bine realizat și este o adevărată sursă de bucurie intelectuală. Autorul se axează pe secolul IV și pe cei patru Capadocieni și tematica principală este modul cum teologia naturală a vechilor filosofi greci s-a îmbinat cu teologia biblică și cum s-a metamorfozat, sub influența Capadocienilor, în teologie creștină. Prof. Pelikan reușește să mențină armonie și echilibru între punctele de vedere extreme asupra acestei teme²⁶.

❖ Cartea își propune un studiu asupra teologiei naturale și a pregătirii clasice a Părinților Capadocieni (Vasile al Cezareii, Grigorie de Nazianz și Grigorie de Nyssa), la care autorul adaugă și o a patra personalitate, Macrina, pornind de la scrierile lui Grigorie de Nyssa despre sora sa. Prof. Pelikan se concentrează pe utilizarea apofatismului în gândirea teologică a Capadocienilor. Lucrarea este o analiză empirică bazată pe o parcurgere exhaustivă a corpusului capadocian și abundă de citate; iar sinteza acestor texte era deja un deziderat al cercetătorilor. Un lucru important: deși unii ar fi tentați, pe baza introducerii, că prof. Pelikan ar trata pe fiecare din cei patru în mod individual, el prezintă scrierile și afirmațiile lor printr-o atentă înțelegere ca și cum ar fi existat un *sistem capadocian unificat*. Studiul constituie un element de bază pentru cercetarea sintezei culturale a Capadocienilor²⁷.

❖ Într-o recenzie a lucrării de față în *Dilema Vechei*, Bogdan Tătaru-Cazaban sumariza foarte bine contribuția esențială a lui Jaroslav Pelikan: "*Cartea lui J. Pelikan ne arată în mod pătrunzător cum alteritatea kerygmei creștine s-a menținut întotdeauna în tensiune cu limbajul filosofic, făcând din această ambivalență un principiu creator al teologiei.*"²⁸

❖ Tot în mediul românesc, prof. Claudiu Arieșan, clasificând monografia lui Jaroslav Pelikan ca fiind *monumentală și referențială*, scria la puțin timp după apariția traducerii în limba română: "*Cunoscutul profesor de istorie de la Yale University pornește demersul său recuperator și insolit*

²⁵ Extras și tradus din Ettlinger, Gerard H. 1996. „Review of Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism, by J. Pelikan.” *Church History* (Cambridge University Press) 65 (3): 446-448. <https://www.jstor.org/stable/3169944>.

²⁶ Extras și tradus din Constantelos, Demetrios. 1996. *op. cit.*

²⁷ Extras și tradus din Trombley, Frank R. 1996. "Review of Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism, by J. Pelikan." *The Catholic Historical Review* (Catholic University of America Press) 82 (4): 679-681. <https://www.jstor.org/stable/25024824>.

²⁸ Tătaru-Cazaban, Bogdan. 2019. *Când creștinii îl citeau pe Homer*. 4 Decembrie. Accesat Ianuarie 17, 2024. <https://dilemaveche.ro/sectiune/societate/din-polul-plus/cind-crestinii-il-citeau-pe-homer-629023.html>.

deopotrivă de la importanta convergență lingvistică a scrierii Noului Testament în limba greacă a civilizației eline și elenistice antice, nu în ebraică, aramaică sau latină. Un fapt cultural de necontestat, ce a făcut ca Părinții Capadocieni să fie «ferm așezați în tradiția culturii clasice grecești și, totodată, au criticat apăsător această tradiție»[...]. Când citești numele implicate în această tradiție admirabilă (comparabilă poate doar cu întâlnirile Eranos de la Ascona, unde Eliade, Scholem, Zimmer, Herbert Read și Jung erau invitați și comperi permanenți) înțelegi forța continuității umaniste în orice domeniu (Werner Jaeger, E. Gilson, A. von Harnack, Karl Barth) și însemnătatea instituției mecenatului pentru punerea în pagină, la propriu, a unui atare construct spiritual de durată.”²⁹

III. Aspecte importante

❖ Deși titlul cărții pare să inducă ideea unui domeniu foarte amplu, prof. Pelikan a abordat o perioadă de timp mult mai redusă, și anume cea a secolului IV (sau, așa cum spune în subtitul, perioada *întâlnirii creștinismului cu elenismul*). Secolul IV a fost secolul formulării învățăturilor creștine, iar unitatea de gândire a Capadocienilor (Sf. Vasile cel Mare, Sf. Grigorie de Nazianz, Sf. Grigorie de Nyssa) și erudiția lor constituie unele din motivele principale a acestui studiu³⁰.

❖ Teologia naturală a Capadocienilor, și de fapt întreaga tradiție creștină au fost rezultatul întâlnirii creștinismului cu elenismul³¹.

❖ Prof. Pelikan arată cum Capadocienii și-au formulat o teologie naturală proprie, dându-l ca exemplu pe Sf. Grigorie de Nyssa care și-a formulat apologia contra ereziilor pe trei piloni: gânditorii greci, Sfânta Scriptură și *înțelegerea comună a oamenilor*³².

❖ Apofatismul – limbajul teologic preferat al Capadocienilor (desigur, nu într-o manieră exclusivă), numit de J. Pelikan *lexiconul transcendenței*³³.

❖ Teologia Capadocienilor era una echilibrată, nu folosea exclusiv apofatismul, iar cu privire la *termenii tehnicii*, îmbinau fidelitatea utilizării termenilor Scripturii cu introducerea de noțiuni din afara Scripturii, cel mai cunoscut fiind cel de *homoousion*³⁴.

²⁹ Arieșan, Claudiu T. 2019. „Paralelisme.” *Orizont* Serie nouă (9 (1649)): 23. <http://www.revistaorizont.ro/arhiva/septembrie2019.pdf>.

³⁰ Pelikan, Jaroslav. *op. cit.*, pp. 25-27.

³¹ *Ibidem*, pp. 44, 234-236.

³² *Ibidem*, p. 49.

³³ *Ibidem*, pp. 274-275.

³⁴ *Ibidem*, pp. 73-76.

❖ Un alt exemplu interesant de utilizare a termenilor filozofiei clasice elene, este cel de *stoichia*, care capătă sensuri creștine, toți cei 4 Capadocieni referindu-se în lucrărilor la cele 4 elemente: pământ, apă, aer, foc³⁵.

❖ Varietate în unitate - despre cunoașterea lui Dumnezeu (Unul și Trei), înfăptuirea morală care este în concordanță cu sufletul uman creat după chipul lui Dumnezeu cu trei calități (rațiune, libertate, nemurire)³⁶.

IV. Concluzii

Scrisă în urma prelegerilor *Gifford Lectures* în 1992-1993, cu o structură simetrică ce pune față în față utilizarea teologiei naturale în apărarea creștinismului și învățăturile dogmatice ale Părinților Capadocieni (Sf. Grigorie de Nazianz, Sf. Vasile cel Mare și Sf. Grigorie de Nyssa, la care se adaugă și Sf. Macrina, sora ultimilor doi), monografia prof. J. Pelikan pune în evidență modul în care cultura clasică elenă s-a metamorfozat la întâlnirea cu creștinismul, arată felul cum a evoluat limbajul teologic (apofatismul) și cum termenii filozofiei grecești au devenit creștini (de exemplu, *homoousios*, *stoicheia* etc.), dar și echilibrul Părinților Capadocieni în utilizarea termenilor scripturistici și a noțiunilor filosofice. Desigur nu acoperă întreg domeniul al acestei *metamorfoze*, cu atât mai mult cât îi lipsește un epilog care să formuleze o concluzie generală, dar este bogat în citate atât ale Capadocienilor, cât și a filozofilor antici îmbinate cu propriile comentarii ale autorului, astfel că poate constitui un veritabil manual de inițiere în domeniu.

V. Bibliografie

- ***. 2015. *Biblia (ediția Sinodală)*. București: Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.
- Arieșan, Claudiu T. 2019. „Paralelisme.” *Orizont* Serie nouă (9 (1649)): 23. <http://www.revistaorizont.ro/arhiva/septembrie2019.pdf>.
- Balás, David L. 1995. "Review of Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism, by J. Pelikan." *The Journal of Religion* (The University of Chicago Press) 75 (3): 414-416. <http://www.jstor.org/stable/1205390>.
- Constantelos, Demetrios. 1996. "Review of Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism, by J. Pelikan." *The Classical World* (The Johns Hopkins University Press) 89 (6): 515-516. <https://www.jstor.org/stable/4351887>.
- Encyclopedia Britannica. fără an. *Christian philosophy as natural theology*. Accesat Ianuarie 15, 2024. <https://www.britannica.com/topic/Christianity/Christian-philosophy-as-natural-theology#ref301365>.
- Encyclopedia.com. fără an. *Natural Theology*. Accesat Ianuarie 15, 2024. <https://www.encyclopedia.com/philosophy-and-religion/other-religious-beliefs-and-general-terms/religion-general/natural-theology>.

³⁵ *Ibidem*, pp. 151-152

³⁶ *Ibidem*, pp. 203-204

- Ettlinger, Gerard H. 1996. „Review of Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism, by J. Pelikan.” *Church History* (Cambridge University Press) 65 (3): 446-448. <https://www.jstor.org/stable/3169944>.
- Helleman, Wendy Elgersma. 1994. "Review of Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism, by J. Pelikan." *Phoenix* (Classical Association of Canada) 48 (2): 179-180. <https://www.jstor.org/stable/1088319>.
- Miclea, Ion. 1976. *Dulce Bucovină*. București: Ed. Sport-Turism.
- Pelikan, Jaroslav. 2018. *Creștinismul și cultura clasică*. Editor Gheorghe Ovidiu Sferlea. Traducere de Sergiu-Adrian Adam. Iași: Ed. Doxologia.
- Tătaru-Cazaban, Bogdan. 2019. *Când creștinii îl citeau pe Homer*. 4 Decembrie. Accesat Ianuarie 17, 2024. <https://dilemaveche.ro/sectiune/societate/din-polul-plus/cind-crestinii-il-citeau-pe-homer-629023.html>.
- The Universities of Edinburgh, Scotland. 2020. *The Gifford Lectures*. 7 April. Accesat Ianuarie 15, 2024. <https://www.ed.ac.uk/events/lecture-series/gifford-lectures>.
- Trombley, Frank R. 1996. "Review of Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism, by J. Pelikan." *The Catholic Historical Review* (Catholic University of America Press) 82 (4): 679-681. <https://www.jstor.org/stable/25024824>.